

کتابخانه

۱۵
در تاریخ هنر و معماری ایران زمین
فصلنامه، سال پنجم، شماره ۱ (شماره پیاپی ۱۵)
بهار ۱۳۸۸

t.me/asmaaneh
asmaaneh.com

گولستان

در تاریخ هنر و معماری ایران زمین

فصلنامه، سال پنجم، شماره ۱ (شماره پیاپی ۱۵)، بهار ۱۳۸۸
شاپا: ۳۸۹۰-۱۷۳۵
دارای اعتبار علمی- پژوهشی از نظر فرهنگستان‌های چهارگانه جمهوری اسلامی ایران

صاحب امتیاز: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران
مدیر مسئول: میرحسین موسوی
سر دبیر: مهرداد قیومی بیدهندی

اعضای هیئت تحریریه:
یعقوب آژند استاد دانشگاه تهران
زهره اهری استادیار دانشگاه شهید بهشتی
شهرام پازوکی دانشیار مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
اکبر حاجی‌ابراهیم زرگر استاد دانشگاه شهید بهشتی
سیدمهدی حسینی استاد دانشگاه هنر و عضو پیوسته فرهنگستان هنر
محمد رضا رحیم‌زاده استادیار دانشگاه شهید بهشتی
زهره رهنورد استاد دانشگاه تهران و عضو پیوسته فرهنگستان هنر
مهرداد قیومی بیدهندی استادیار دانشگاه شهید بهشتی و عضو وابسته فرهنگستان هنر
هایده لاله استادیار دانشگاه تهران
هادی ندیمی استاد دانشگاه شهید بهشتی و عضو پیوسته فرهنگستان علوم

ویراستاران: ولی‌الله کاوسی، مهدی گلچین عارفی، مهدی مقیسه
مترجم خلاصه انگلیسی: مریم قیومی
طراح جلد: پارسا بهشتی
امور دفتری: طیبہ ایللیات

لیتوگرافی: فرارنگ
چاپ و صحافی: شادرنگ؛ کیلومتر ۱۴ جاده مخصوص کرج،
بعد از چهارراه ایران خودرو، خ ۴۹، ک دوم، ش ۸،
تلفن: ۴۴۱۹۴۴۴۲

نشانی دفتر مجله: تهران، خ ولی‌عصر (ع)، جنب پارک ساعی، ش ۱۱۰۵،
کد پستی ۱۵۱۱۹۱۳۵۱۱
تلفن و دورنگار: ۸۸۷۲۸۱۵۲
نشانی شبکه: www.honar.ac.ir/golestanehonar.htm
پست الکترونیک سردبیر: Qayyoomi@eiah.org

مهرداد قیومی بیدهندی ♦ سخنی در منابع مکتوب تاریخ معماری ایران و شیوه جستجو در آنها ♦ ۵

فرهاد نظری ♦ کتاب عکس علی خان والی ♦ ۲۱

عمادالدین شیخ‌الحکمایی، محمودرضا جعفریان ♦ کتابچه برآورد مخارج راه‌سازی مازندران از حسین‌قلی قاجار مهندس ♦ ۳۶

فرهاد تهرانی، شیما بکاء ♦ معرفی و تحلیل نخستین نقشه مسطحه شهر تهران ♦ ۴۵

محمد مهدی عبدالله‌زاده ♦ معمار دوره گذار، نگاهی به خاطرات ممتحن‌الدوله ♦ ۵۳

سیدحسین رضوی برقی ♦ معماری حمام در متون طب کهن و مقدمه رساله دلاکیه ♦ ۶۴

فاطمه گلدار ♦ مقام و مصداق‌های آن در سفرنامه ناصر خسرو ♦ ۷۱

مهدی مکی‌نژاد ♦ کاشی‌کاران گمنام دوره قاجاریه (۲): خاندان خاک‌نگار مقدم ♦ ۸۰

عباس حسینی ♦ بچه‌خوانی، نخستین کتاب‌های مصور کودک و فرهنگ عامه در ایران ♦ ۸۷

علیرضا اسماعیلی ♦ نور علی برومند، گنجینه موسیقی ایرانی، به روایت اسناد ♦ ۹۷

حسین عصمتی ♦ تأثیر ادبیات حماسی فارسی بر نگارگری ایرانی ♦ ۱۰۷

◆ **گلستان هنر** فصلنامه‌ای است پژوهشی در زمینه تاریخ هنر و مطالعات تاریخی هنر و معماری حوزه تمدنی ایران بزرگ، که در هر فصل منتشر می‌شود.

◆ **مقالات گلستان هنر** می‌تواند آراء صاحبان آنهاست.

◆ هرگونه استفاده از مطالب و تصاویر **گلستان هنر** فقط با ذکر مأخذ بلامانع است.

◆ **گلستان هنر** در این موضوع‌ها مقاله می‌پذیرد:

مبانی نظری تاریخ هنر، روش‌های تاریخ‌نویسی هنر، منابع تاریخ هنر ایران، مطالعات تاریخی موازیت هنری حوزه تمدنی ایران بزرگ (جهان ایرانی)، مطالعات تاریخی هنرهای معاصر ایران، نقد و بررسی کتاب و مقاله در زمینه تاریخ هنر، معرفی کتاب در زمینه تاریخ هنر.

◆ مقاله را به یکی از این نشانی‌ها بفرستید:

۱. Qayyoomi@ciah.org

۲. دورنگار: ۸۸ ۷۲ ۸۱ ۵۲

۳. با پست سفارشی یا پیمشتاز به نشانی:

تهران، خ. ولی عصر(ع)، جنب پارک ساعی، ش ۱۱۰۵،

کد پستی ۱۵ ۱۱۹ ۱۳ ۵۱۱

◆ پاسخ داوری مقاله حداکثر ۶۰ روز پس از رسیدن به دفتر مجله از طریق پست الکترونیکی یا دورنگار به صاحب مقاله اعلام می‌شود.

◆ لطفاً در تنظیم مقاله به این نکته‌ها توجه کنید:

- مقاله‌تان را حداکثر در ۶۰۰۰ کلمه (در حدود ۲۰ صفحه تایپ‌شده)

در قالب Word یا Open Office یا InDesign تهیه کنید.

- هر مقاله باید چکیده داشته باشد؛ حداکثر در ۲۵۰ کلمه.

- مأخذ هر نوع نقل قول، مستقیم یا غیرمستقیم، را به دقت ذکر کنید.

- از ارجاع به روش درون‌متنی (نظام نویسنده- تاریخ) خودداری کنید.

کوتاه‌نوشت‌ها و نشانه‌ها

پ صفحه پشت (در نسخه خطی / عکسی)

ت تصویر؛ شکل؛ نمودار؛ جدول

ج جلد

چ نوبت چاپ

ح در حدود

حک حکومت

ر صفحه رو (در نسخه خطی / عکسی)

ر-پ صفحه رو و پشت (در نسخه خطی / عکسی)

س سطر

سم سانتی‌متر

ش شماره (قبل از عدد)؛ هجری شمسی (بعد از رقم)

ص صفحه؛ صفحات

ف فوت

ق هجری قمری (بعد از رقم)

ق م قبل از میلاد مسیح (بعد از رقم)

گ برگ

م میلادی (بعد از رقم)

م م میلی‌متر

- م مترجم

نک: نگاه کنید به؛ رجوع کنید به

و ولادت

- و. ویراستار

همان همان مؤلف و همان اثر (در پی‌نوشت، در ارجاع مکرر و بلافاصله به اثری)

همان‌جا همان اثر و همان صفحه (در پی‌نوشت، در ارجاع مکرر و بلافاصله به اثری)

/ یا؛ جداکننده دو مصرع از یک بیت

[ ] مشخص‌کننده افزوده‌های نویسنده یا مترجم یا ویراستار به متن منقول

{ } مشخص‌کننده افزوده‌های نویسنده یا مترجم یا مصحح اول در مطالب نقل در نقل

- تکرار نام مؤلف (در کتاب‌نامه)

- مشخصات مختصر هر منبع (نویسنده، نام کتاب یا مقاله، جلد و صفحه)

را در پی‌نوشت و مشخصات کامل آن را در کتاب‌نامه بیاورید.

- از به‌کاربردن حروف غیرفارسی در متن مقاله خودداری و آنها را به

پانوشت منتقل کنید؛ مگر در مباحث واژه‌شناسی.

- معادل اصطلاحات غیرفارسی یا اصطلاحات نامأنوس را در پانوشت

بیاورید (عنداللزوم همراه با توضیح).

- اعلام غیرفارسی را، به زبان اصلی و از روی منابع معتبر به همراه

تاریخ ولادت و وفات کسان، در پانوشت بیاورید.

- کلمات مهجور را اعراب‌گذاری یا آوانویسی کنید.

- در رسم‌الخط از دستور خط فارسی (مصوب فرهنگستان زبان و ادب

فارسی) پیروی کنید.

- در مورد متن ترجمه‌شده، اصل متن را نیز، با ذکر دقیق مأخذ آن، به

ترجمه پیوست کنید.

- در متون ترجمه‌شده، زیرنویس هر نوع تصویر و نمودار و جدول را

ترجمه کنید؛ و در متون تألیفی، برای هر نوع تصویر و نمودار و جدول

شرح بیاورید.

- افزوده‌های نویسنده یا مترجم در عبارات منقول را در میان

کروشه [ ] بیاورید.

- در مطالب منقول، افزوده‌های مؤلف یا مترجم یا مصحح اول را در

میان آکولاد { } بیاورید.

- مطالب منقول را در میان گیومه روی سطر « » بیاورید.

- مطالب نقل در نقل در میان گیومه بالای سطر ‘ ’ بیاورید.

- در موارد لازم، از راهنمای کوتاه‌نوشت‌ها و نشانه‌های زیر استفاده

کنید.

- تصاویر مقاله را به صورت پرونده رایانه‌ای همراه مقاله تحویل دهید و

در مقاله، شرح آنها را با ذکر مأخذ تصویر بنویسید.

- تصاویر باید در قالب tiff و دقت دست‌کم ۳۰۰ dpi تهیه شده باشد.

A.D. بعد از میلاد مسیح

B.C. قبل از میلاد مسیح

c. در حدود، در حوالی

ch. فصل

ed. ویراستار؛ مصحح

eds. ویراستاران؛ مصححان

f. و بعد؛ صفحه بعد

ff. و بعد؛ صفحات بعد

fig. تصویر

figs. تصاویر

ibid. همان مؤلف و همان اثر (در پی‌نوشت، در ارجاع مکرر و بلافاصله به اثری)

no. شماره

nos. شماره‌های

p. صفحه

pp. صفحات

pl. لوحه

pls. لوحه‌ها

r. صفحه رو (در نسخه خطی / عکسی)

trans. ترجمه

v. صفحه پشت (در نسخه خطی / عکسی)

vol. جلد

vols. جلد‌ها

بچه خوانی

نخستین کتاب‌های مصور کودک و فرهنگ عامه در ایران^۱

ورود صنعت چاپ در قرن سیزدهم / نوزدهم به ایران نقطه عطفی در تحول اطلاع‌رسانی و آموزشی در ایران بود. ابتدا چاپ سربی وارد ایران شد و سپس چاپ سنگی به نحوی گسترده جای آن را گرفت. شماری از اقسام کتاب‌های چاپ سنگی را، از کتاب‌های علوم دینی گرفته تا علوم طبیعی و داستان و ...، مصور بود. گذشته از نمونه‌های متعدد کتاب‌های چاپ سنگی مصور، فهرست‌های کتب در دوره قاجاریه نیز این ادعا را تأیید می‌کند. اگرچه این فهرست‌ها همه اطلاعات کتاب‌ها را در اختیار قرار نمی‌دهد، انواع متون چاپی از نظر موضوع و شمار عناوین چاپی در هر موضوع را به دست می‌دهد.

از جمله موضوعات کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجاریه داستان‌های عامیانه است که بسیاری از آنها در آن دوره برای نخستین بار مکتوب شد. نوعی از این داستان‌ها که خاص کودکان بوده به «بچه‌خوانی» شهرت داشته است. با توجه به علاقه دیرینه ایرانیان به تصویر کردن کتاب، کتاب‌های بچه‌خوانی را هم مصور کردند. شاید کتاب‌های بچه‌خوانی نخستین نمونه تصویرسازی گسترده آثار فرهنگ عامه باشد. کتاب‌های مصور که زمانی تنها در اختیار شاهان و درباریان و کتابخانه‌های سلطانی بود، در این دوره در اختیار عوام قرار گرفت. در این مقاله، نخست واژه بچه‌خوانی و فرهنگ آن را معرفی می‌کنیم. سپس با توجه به تحقیقاتی که در این زمینه و همچنین درباره ادبیات عامیانه صورت گرفته است، به تفاوت این گونه ادبی با سایر گونه‌های ادبیات داستانی می‌پردازیم. سرانجام خواهیم کوشید با بررسی برخی از نمونه‌های داستان‌های بچه‌خوانی، هم از لحاظ تصویری و هم از لحاظ محتوایی، این بخش از فرهنگ عامیانه را، که تا کنون چنان‌که باید شناسانده نشده است، دوباره معرفی کنیم.

۱. ورود چاپ به ایران و رواج آن

ایران در اوایل سده سیزدهم / نوزدهم، به‌ویژه در پی شکست‌هایش از روسیه در خلال سال‌های ۱۲۱۷-۱۲۳۱ ق / ۱۸۰۳-۱۸۱۵ م، چندان ثبات و قوتی نداشت؛ به نحوی که عباس‌میرزا نایب‌السلطنه از اوضاع آن به «زندگی در جهل و بی‌خبری شرم‌آور» یاد می‌کند. شناخت چنین وضعی بود که عباس‌میرزا را به مجموعه

داستان‌های عامیانه در ایران پیشینه‌ای دراز دارد. با ورود صنعت چاپ به ایران و رواج آن در دوره قاجاریه، شماری از این داستان‌ها، که به سبب کاربرد بسیاری از آنها برای کودکان به «بچه‌خوانی» شهرت یافت، به طبع رسید و مصور شد. فهرستی سه‌صفحه‌ای از کتاب‌های چاپ سنگی نیمه دوم سده سیزدهم هجری، به نام «فهرست حاج موسی»، به پیوست کتاب گنجینه نشاط، به دست ما رسیده است که در بخشی از آن، با عنوان «بچه‌خوانی»، عناوین کتاب‌های بچه‌خوانی طبع شده ذکر شده است.

این کتاب‌ها قطع‌های گوناگونی دارد؛ از قطع وزیری کوچک تا نیم‌ربعی. نوع تصویرگری این کتاب‌ها هم متفاوت است: تصاویر برخی از آنها کوچک است؛ در برخی از آنها، نقاش سطحی گسترده از صفحات را به تصویر اختصاص داده است؛ و در برخی دیگر، صفحه‌ای مستقل را به تصویر پرداخته است. اندکی از نقاشی‌ها رقم نقاش و تاریخ دارد.

این کتاب‌ها را می‌توان از نظر موضوع به چند دسته تقسیم کرد: داستان‌های بلند عامیانه، منظومه‌های اندرزی و تمثیلی و اخلاقی، منظومه‌های عاشقانه، منظومه‌های عرفانی و اخلاقی، کتاب‌های آموزشی، داستان‌های منظوم که براساس زندگی امامان (ع)، داستان‌های سرگرم‌کننده با پیام اخلاقی، حکایت‌های اخلاقی، اعتقادات و باورهای عامیانه، کلام شیعه.

همچنان‌که بین ادبیات عامه و ادبیات کودکان نمی‌توان حد فاصلی قاطع تعیین کرد، نمی‌توان مخاطبان کتاب‌های بچه‌خوانی را به کودکان منحصر شمرد. کتاب‌های بچه‌خوانی فصل مشترک کتاب‌های کودکان و کتاب‌های عامیانه است.

بچه‌خوانی از فرهنگی منسوخ حکایت می‌کند که شکل‌گیری و بقای آن به جمع شدن در خانه یا در مکان‌های جمعی عمومی برای شنیدن قصه وابسته است و امروز دیگر کمتر اثری از آن به چشم می‌خورد.

۱۸۱۵م، عباس میرزا پنج نفر را به سرپرستی داری به انگلستان فرستاد. این اشخاص عبارت بودند از: میرزا صالح شیرازی، میرزا سیدجعفر، میرزا محمدجعفر، میرزا رضا سلطان توپخانه، استاد محمدعلی.

میرزا صالح شیرازی در اروپا فن چاپ آموخت و در بازگشت از انگلستان به سال ۱۲۳۵ق/ ۱۸۱۹م دستگاه چاپی با خود به ایران آورد. پیش از او، در زمان شاه عباس اول صفوی، ارمنیان نخستین دستگاه چاپ را به ایران آورده بودند؛ اما پادشاه صفوی از کار چاپ حمایت نکرد. اندکی پیش تر هم، در حدود سال ۱۲۳۳ق، میرزا زین العابدین، با حمایت عباس میرزا، دستگاه چاپی آورده و در تبریز برپا کرده بود.^۲

۲. واژه بچه‌خوانی

واژه بچه‌خوانی که بی‌شک در دوره قاجار، بیشتر به صورت «بچه‌خانی»، متداول بوده در هیچ‌یک از لغت‌نامه‌ها و دانشنامه‌های فارسی وارد نشده است.

بچه‌خوانی مرکب است از دو پاره «بچه» و «خوانی». در لغت‌نامه دهخدا، بچه به معنی کودک، طفل، ولید، و کودک نارسیده آورده شده است. «خوانی» از مشتقات «خواندن» است. در دوره قاجار آن را به تسامح «خانی» می‌نوشتند؛ زیرا در آن زمان حذف واو معدوله مرسوم بود.

در دایرةالمعارف فارسی مصاحب، مدخل «بچه‌خوانی» نیست؛ اما در ذیل مدخل «بچه‌خوان» چنین آمده است:

هر یک از جوانانی که در تعزیه عموماً نقش فرزندان اولیاء یا هواداران آنها را بازی می‌کنند؛ مثل قاسم فرزند امام حسن (ع)، سکینه دختر امام حسین (ع)، و طفلان مسلم).

پیداست که این معنا از «بچه‌خوانی»، یعنی ایفای نقشی در تعزیه نظیر «امام‌خوانی»، در این مقاله مقصود ما نیست.

پس از ورود صنعت چاپ و گسترش آن، انبوهی از کتاب‌های باسهم‌شده به وجود آمد. متأسفانه هنوز تعداد دقیق کتب مطبوعه، چه به طریق چاپ سنگی و چه چاپ سربی، بر ما معلوم نیست؛ اما بر مبنای یکی از معتبرترین فهرست‌های در دسترس، می‌توان حدس زد که کتب چاپ‌شده تا چه اندازه متنوع بوده است.

در روزنامه دولت علیه ایران، ش ۵۷۵ (پنجشنبه

اصلاحاتی برانگیخت؛ از اصلاح قشون گرفته تا اصلاح امور فرهنگی. او این اصلاحات را در آشنایی با فنون جدید می‌جست و به‌رغم مخالفت‌ها،^۲ بدین کار اهتمام کرد. از جمله اقدامات او فرستادن جوانانی به اروپا برای تحصیل بود.

ابتدا رایزنی‌هایی بین دولت ایران و فرانسه برای اعزام دانشجوی صورت گرفت، که پس از تیرگی روابط ایران و فرانسه بی‌نتیجه ماند. سپس در پی فرصتی که بعد از امضای پیمان دوستی ایران و انگلستان در سال ۱۲۳۳-۱۲۳۴ق/ ۱۸۰۹م دست داد، اولین دانشجویان را به انگلستان فرستادند. در ادامه، به سال ۱۲۳۰-۱۲۳۱ق/

ت ۱. اعلان انتشار کتاب گنجینه نشاط و فهرست حاج موسی، روزنامه دولت علیه ایران، ش ۵۷۵ (۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۸۲ق)

از جمله کتابی که این روزها از چاپ بیرون آمده است گنجینه مرحوم میرزا عبدالوهاب معتمدالدوله، علیه‌الرحمه، است که تا به حال به این خوبی کمتر کتابی چاپ شده است. علاوه بر گنجینه، فهرست جمیع کتاب‌هایی که به چاپ رسیده است در آخر همین کتاب مستطاب ثبت است؛ و از آنجا معلوم می‌شود که چقدر کتاب طبع گردیده است. در سرای فردوس، در اتاق خیرالحاج حاجی موسی، دانه‌ای [دوازده هزار فروخته می‌شود.

در ذیل «بچه‌خانی» در این فهرست، این عنوان‌ها آمده است:

حسین کرد، نوش آفرین، خاورنامه، ناز [و] نیاز، بهرام
[و] گلندام، موش [و] گربه، لیلی [و] مجنون، شیرین [و]
فرهاد، دله مختار، دزد [و] قاضی، رعنا [و] زیبا، خزان [و]
بهار، نصاب ترکی، هفت کتاب، گلشن عطارد، گلستان
ارم، رند و زاهد، چهل طوطی، ضریر خُزاعی، معراج نامه،
حیدر بیگ، توبهٔ نصوص، گلشومنه، محمد حنفیه، یوسف
[و] زلیخا، جواهر العقود [جواهر العقول]، شیرویه، قهرمان،
هرمز، هزار مسئله، چار درویش، سراج المنیر، احمد
جولا.

گویا موضوع بچه‌خوانی را در روزگار ما نخست صادق هدایت مطرح کرده است. هدایت بر مقاله‌اش با عنوان «فولکلر یا فرهنگ توده»، که در شماره‌های دوم تا ششم سال دوم مجلهٔ سخن چاپ شد، حاشیه‌ای نوشته و در آن از داستان‌هایی نام برد که بعضی از آنها با داستان‌هایی

که در فهرست حاج موسی ذیل عنوان «بچه‌خانی» آورده شده بسیار نزدیک است؛ مانند داستان‌های چهار درویش، نوش‌آفرین، قهرمان، حیدریک (ت ۳). البته او فرصت نیافت که این حاشیه دست‌نویس را چاپ کند.

محمدجعفر محبوب نیز به گونهٔ ادبی «بچه‌خوانی» توجه کرده است:

در فهرست انتشارات کتابخانه‌ها، قسمتی از کتاب‌ها تحت عنوان «بچه‌خوانی» معرفی شده بود. مراد از «بچه‌خوانی»

ت ۵. حسین کرد، قرن سیزدهم هجری

آن یک صفحه کامل به تصویر اختصاص یافته است؛ و آن، تصویر حضرت رسول اکرم (ص) در حال ورود به بهشت است (ت ۶).

از معدود هنرمندانی که رقمشان در تصاویر کتاب‌های بچه‌خوانی درج شده نقاشی به نام علی‌قلی خویی است که تصاویر دو کتاب چهل طوطی و گلستان ارم از اوست. دیگری عطاءالله است که تصاویر نسخه‌ای از داستان حسین کرد شبستری اثر اوست. نقاش داستان ناز و نیاز هم کسی به نام نصرالله است.^{۱۰}

از مجموعه کتاب‌های بچه‌خوانی، دو کتاب نصاب ترکی و گلشن عطار مربوط به آموزش صنایع ادبی است. تنها نویسنده‌ای که دو کتاب از او در فهرست کتب «بچه‌خوانی» حاج موسی آورده شده کاشف شیرازی (قرن یازدهم هجری) است، که خزان و مهار و سراج المنیر اثر اوست.

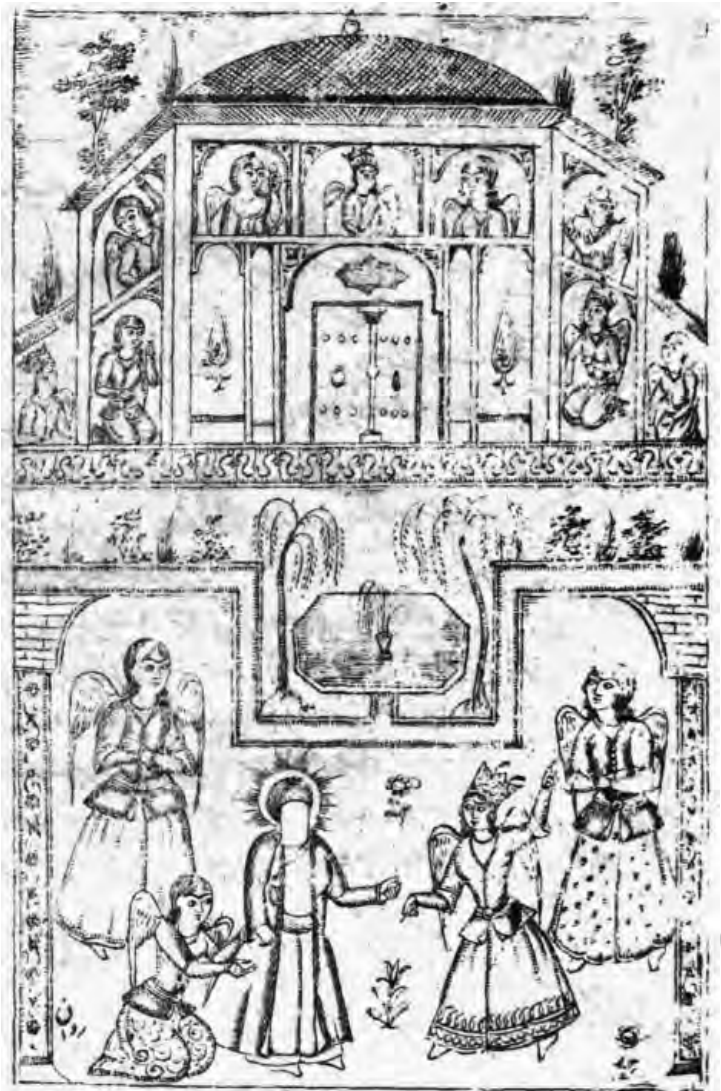
طبع شده است؛ یکی به سال ۱۲۸۱ق تهیه شده است و دیگری به سال ۱۲۸۲ق. چنان‌که در تصویر ۴ دیده می‌شود، انتهای فهرست در این دو نسخه تفاوت دارد. در نسخه ۱۲۸۱ق، آخرین عنوان داستان/حمد جولاست؛ اما در نسخه ۱۲۸۲ق، پس از این عنوان عنوان‌های دیگری هست که برخی از آنها تکراری است و برخی دیگر ربطی با بخش بچه‌خوانی ندارد. سیدعلی کاشفی خوانساری این تکراری بودن برخی از عناوین را ناشی از طبع‌های گوناگون کتاب به دست ناشران مختلف و نیز سهو کاتب می‌داند.^۹

در انجامة نسخه ۱۲۸۲ق، جمله نامفهوم آمده است: «از برای بچه‌خوانی لازم شد شماره از برای اخوان دینی بخزند شایع معلوم گردد.» و به دنبال آن نام جبار مقدم و تاریخ ۱۳۲۸ق درج شده است. از اینجا، گمان می‌رود که شخصی به نام جبار مقدم در سال ۱۳۲۸ق در نسخه دوم حاج موسی تصرف کرده و عنوان‌هایی به صورت دست‌نویس بدان افزوده و به همین صورت به کتاب‌های تاریخ ادبیات کودکان در روزگار ما راه یافته است. به همین سبب، اساس کار ما همان نسخه نخست و دست‌نخورده فهرست حاج موسی (۱۲۸۱ق) است که ۳۳ عنوان کتاب بچه‌خوانی در بر دارد.

۴. محتوا و تصاویر داستان‌های بچه‌خوانی

بررسی یکایک کتاب‌های بچه‌خوانی در این مقاله نمی‌گنجد که به بررسی تک تک این نسخه‌ها از لحاظ داستانی و تصویری پرداخته شود. از بین این سی‌وسه عنوان، تنها به نسخه‌های مهم‌تر می‌پردازیم.

دو کتاب حسین کرد و نوش‌آفرین از دیگر کتاب‌های بچه‌خوانی در فهرست حاج موسی حجم بیشتری دارد. داستان حسین کرد از آن دست داستان‌هایی است که هم در بین بزرگسالان طرفدار دارد و هم در بین کودکان. قطع وزیری کوچک (۲۱×۱۵سم) در میان این کتاب‌ها بیشتر است؛ اما بسیاری از آنها قطع‌های بزرگ‌تر یا کوچک‌تر دارند. از جمله آنها کتاب حیدریک و هفت کتاب قطع نیم‌ربعی (۱۸×۱۰سم) دارند. در بین این کتاب‌ها، فقط در کتاب حسین کرد است که طراح جای به نسبت وسیعی را به تصاویر داستان اختصاص داده است (ت ۵). معراج‌نامه هم تنها کتابی است که در

ت. ۶. معراج نامه، تصویر بهشت، ۱۲۶۸ ق

آثاری که در ذیل عنوان بچه خوانی در فهرست حاج موسی ذکر شده در دوره قاجاریه به طبع رسیده، اما در دوره های گوناگون نوشته شده است؛ از موش و گریه عبید زاکانی (قرن هشتم هجری) تا رعنا [و] زیبا (احتمالاً در دوره قاجاریه). کتاب های بچه خوانی را می توان به این دسته ها تقسیم کرد:

– داستان های بلند عامیانه:

حسین کرد، نوش آفرین، بهرام [و] گلندام، دله مختار، شیرویه، قهرمان، هرمز، چار درویش – منظومه های اندرزی و تمثیلی و اخلاقی:

موش و گریه، رند و زاهد

– منظومه های عاشقانه:

ناز و نیاز، لیلی و مجنون، شیرین و فرهاد، رعنا [و] زیبا،

گلستان ارم، یوسف و زلیخا، حیدر بیک

– منظومه های عرفانی و اخلاقی:

هفت کتاب، توبه نصوح

– کتاب های آموزشی:

نصاب ترکی و گلشن عطار

– داستان های منظوم که براساس زندگی امامان (ع) شکل گرفته است:

خاورنامه، معراج نامه، ضریر خزاعی، محمد حنفیه.

– داستان های سرگرم کننده با پیام اخلاقی:

دزد و قاضی، جواهر العقود (العقول)، چهل طوطی.

– حکایت های اخلاقی:

خزان [و] بهار، سراج المنیر.

– اعتقادات و باورهای عامیانه:

کلثوم ننه.

– کلام شیعه:

هزار مسئله، که مجموعه سؤالاتی است که عوام درباره ائمه (ع) می پرسند و آقای افضل به آنها پاسخ می گوید.

– از موضوع کتاب احمد جولا اطلاع کافی در دست نیست.

نکته مهمی که در اینجا باید به آن اشاره شود اشتباه برخی از محققان در یکی پنداشتن داستان رعنا [و] زیبا با کتاب دیگری به همین نام از برخوردار بن محمود فراهی (قرن دهم هجری) است. داستان رعنا و زیبا داستانی عاشقانه است؛ اما کتاب رعنا و زیبای فراهی، که محبوب القلوب و شمس و قهقهه هم نام دارد، درباره داستان های عرفانی در اخلاق و آداب زندگانی است. کتاب فراهی در تحریر اول رعنا و زیبا نام داشته و در تحریر دوم محفل آرا و در تحریر سوم محبوب القلوب عنوان گرفته است. آقای اولریش مارزولف نیز در کتاب خود در معرفی کتاب رعنا و زیبا، نویسنده آن را برخوردار بن فراهی معرفی کرده است.^{۱۱} اگر منظور ایشان از کتاب رعنا و زیبا همان کتابی باشد که در ذیل عنوان بچه خوانی آورده شده است، باید گفت که متأسفانه دچار اشتباه شده اند؛ زیرا چنان که در تصویر ۷ دیده می شود، نویسنده منظومه عاشقانه رعنا و زیبا میرزا حسن خان انصاری است.

در بین کتاب های بچه خوانی، کلثوم ننه اهمیت بسیاری دارد. نویسنده کتاب، آقا جمال خوانساری (ف) ۱۲۲۱ یا ۱۲۲۵ ق) از اندیشمندان دوره صفویه است.

کتاب رخا و زیبا تصنیفات میرزا حسنخان انصاری
المختص به تلمیذ الاصفهانی امیر

بسم الله الرحمن الرحيم

قصید فکری ز تو نقش بر نام تو نامه می کنم باز باینده شد از تو طرح عظم این راه خرد گنج کند طی حیران ز صفات اهل منش کار همه یابد از تو اسخام بنود در رحمت تو مسدود بر حلقه جفایان معین	ای نقش نگار کاغذ و لکش سازم بر زبان جو نامه آغاز ای که تو د و کون شد منظم کی و هم بر بذات تو باشد ز تو جمله آخر منش ای که تو ز مانده کیر دارم ای عالم و آدم از تو موجود ای از تو شده فلک خیزین
--	---

این کتاب مملو از خرافات است؛ اما از نگاه انتقادی نویسنده به زمانه خود حکایت می‌کند. اولین چاپ این کتاب مربوط به سال ۱۲۵۰ ق است. از جمله موضوع‌هایی که در کتاب کلثوم‌نه آورده شده است، دغدغه دختران برای ازدواج و به خانه بخت رفتن است. این دغدغه در بسیاری از باورهای کلثوم‌نه خود را نشان می‌دهد؛ از قبیل روزه مرتضی علی، رفتن به بالای منار برنجی و شکستن گردو، ابریشم سبز به سوزن کردن، و در لباس عروس دوختن. صادق هدایت این کتاب را از بهترین منابع بررسی فرهنگ عامه شمرده است (ت ۸).^{۱۲}

نتیجه

فهرست حاج موسی از جامع‌ترین فهرست‌های کتاب‌های

کتاب کلثوم نه من تالیفات آقا جمال خواجگار رحمه

بسم الله الرحمن الرحيم

برائینه ضمیمه خوان ایمانی پوشیده نماند که این مختصریت در بیان اقوال و افعال زنان و واجبات و مندوبات و محرمات و مکرمات و مباهات ایشان و این مشتمل بر مقدمه و شش نرزه باب و خاتمه و قسمی است بقایده لیساً اما مقدمه در بیان اسمی علم و فضل و فقه و فضیلت نباید که افضل علی زنان پنج نفرند اول بی بی شریب دوم کلثوم نه سیم خادجان آنجا چهارم باجی یاسمن پنجم دده بزم آرا آنجا از اقوال و افعال آنجا باشد نهایت و ثوق دارد و محفل آنجا هم هست بعین از این مختصر فقه و علمای یاد کرد آنجا موجب طول کلام میشود بدانکه هرگز نسی داشته باشد و پیری و قراش او را دریافته باشد افعال و اقوال او و ثوق تمام دارد و هرگز نیکو خلق فرموده ایشان گند آثم و کناه کار باشد

باب اول در بیان وضو و غسل و تیمم باب دوم در بیان نماز
باب سیم در بیان روزه باب چهارم در بیان نكاح يا

ت ۷. (راست) رعنا
و زیبا، قرن سیزدهم
هجری

ت ۸. (چپ) کلثوم‌نه،
۱۲۹۵ ق

چاپ سنگی است، که در سال‌های ۱۲۸۱ و ۱۲۸۲ هـ ق در انتهای کتاب گنجینه نشاط آورده شده است. در این فهرست، کتاب‌ها به طرزی شیوا از لحاظ سبک و موضوع طبقه‌بندی شده است. یکی از گونه‌هایی که شاید تا کنون چنان‌که باید معرفی نشده است کتاب‌هایی است که تحت عنوان بچه‌خانی (بچه‌خوانی) در انتهای این فهرست ذکر شده است. آثاری که ذیل این عنوان قرار می‌گیرد، هم از لحاظ تاریخی و هم از لحاظ موضوعی به چند شاخه قابل تقسیم است. تاریخ تدوین این آثار بین قرن هفتم تا سیزدهم هجری قمری است و به لحاظ موضوعی، هم

کافران است؛ برخی از آنها کتاب‌های آموزشی برای نوآموزان و اطفال مکتب‌خانه است؛ و برخی دیگر قصه عاشقی شخصیت‌های خیالی است که در راه وصال محبوب با دیوان و غفریته‌ها می‌جنگند.

موجودات غیرطبیعی و اساطیری‌ای مثل دیو و جن و پری و مرغان افسانه‌ای ریشه در همان اعتقادات و خرافه‌هایی دارند که در بستر طبقه عوام جامعه شکل می‌گیرد. این موجودات در بیشتر داستان‌های دسته اخیر حضور می‌یابند و بلکه حضور آنان بن‌مایه این داستان‌ها را تشکیل می‌دهد.

طرح بسیاری از داستان‌های بچه‌خوانی تابع الگوهایی تکراری است که شاید بتوان از آنها به سرغون‌های مردم ایران راه برد. مثلاً پادشاهی صاحب فرزندی نمی‌شود؛ پس از نذر و نیاز بسیار، خداوند به او فرزندی عطا می‌کند؛ این فرزند چون به سن رشد می‌رسد، برای رسیدن به هدف و آروزی خود، که معمولاً وصال معشوق است، از پدر می‌بُرد و ترک کاشانه می‌کند؛ در این راه، پس از جنگاوری و رشادت بسیار، که ماجرای تکراری و یکنواخت دارد، موفق می‌شود؛ سرانجام پدر جای خود را به پسر می‌بخشد و خود خرقة درویشی به تن می‌کند و به عبادت مشغول می‌شود.

در بیشتر داستان‌های بچه‌خوانی از شیوه «در بر گیری»، قصه‌ای که از درون قصه دیگر پدید می‌آید، استفاده شده است.

همچنین برخی از داستان‌های بچه‌خوانی بر داستان‌های دیگر اثر گذاشته‌اند؛ مثلاً رد پای محمد حنفیه را می‌توان در داستان ضریح خُزاعی — داستان انتقام از قاتلان امام حسین (ع) — مشاهده کرد. از این گذشته، اثر داستان‌های بچه‌خوانی بر دیگر داستان‌های طبع‌شده مذکور در فهرست حاج موسی (بخش قصه و حکایت) دیده می‌شود. از جمله آنها، تأثیر داستان قهرمان (در بخش بچه‌خوانی) بر داستان رموز حمزه (در بخش قصه و حکایت) است. یکی از صحنه‌هایی که هم در داستان رموز حمزه و هم در داستان قهرمان آمده حضور سیمرغ است که در آن، قهرمان با پاره‌پاره کردن اژدهایی که قصد خوردن جوجه‌های سیمرغ را دارد آنها را نجات می‌دهد و سیمرغ به پاداش آن او را از هفت دریا می‌گذراند (ت ۱۰). از گونه وقایع خارق‌العاده دیگر در این داستان می‌توان

ت ۹. (بالا) پرده‌دار، بیرون مسجد جمعه زواره، عکاس ناشناس
ت ۱۰. (پایین) قهرمان، ۱۲۷۰ ق

کتاب‌های آموزشی و هم آثار سرگرم‌کننده و داستانی را در بر می‌گیرد. اگرچه کتاب‌های بچه‌خوانی در اصل کتاب کودک است؛ همچنان‌که بین ادبیات عامه و ادبیات کودکان نمی‌توان حد فاصلی قاطع تعیین کرد، نمی‌توان مخاطبان کتاب‌های بچه‌خوانی را به کودکان منحصر شمرد. کتاب‌های بچه‌خوانی فصل مشترک کتاب‌های کودکان و کتاب‌های عامیانه است.

ریشه این نوع از داستان‌ها و قصه‌ها را، که اغلب در محافل نقل می‌شده است، می‌توان همان سنت شفاهی نقل قصه و همچنین تقالی و پرده‌خوانی دانست که در دوره صفویه با رسمیت یافتن مذهب شیعه رواج یافت (ت ۹). بچه‌خوانی از فرهنگی منسوخ حکایت می‌کند که شکل‌گیری و بقای آن به جمع شدن در خانه (در پای کرسی) یا در مکان‌های جمعی عمومی برای شنیدن قصه و افسانه وابسته است و امروز دیگر کمتر اثری از آن به چشم می‌خورد.

برخی از کتاب‌های بچه‌خوانی شامل داستان‌های قرآنی و شرح جنگاوری و دلاوری اولیای دین در برابر

از مرکب قهرمان یاد کرد که حیوانی است تک شاخ با چهار چشم و شش پا و دُم طاووس. از اینجا می توان چنین استنباط کرد که خود داستان قهرمان تا حدودی از شاهنامه فردوسی اثر پذیرفته است.

بررسی کتاب های بچه خوانی علاوه بر اینکه منبعی ارزنده از داستان های عامیانه را در اختیار می نهد که در حال فراموشی است، از لحاظ بررسی فرهنگ عامه و عقاید و شیوه زندگی توده مردم نیز بسیار مهم است. □

کتاب نامه

ابراهیمی، نادر. مقدمه ای بر مصورسازی کتاب کودکان. تهران: آگاه، بی تا.

اتحاد، هوشنگ. پژوهشگران معاصر ایران. تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۷۸.

افشار، ایرج. «مطالعات هدایت در ادبیات گذشته و فرهنگ عامیانه». در: جهان نو، سال ۱، ش ۱۳ (خرداد ۱۳۳۰).

انصاری، میرزا حسین خان، متخلص به غر اصفهانی. رعنا زیبا (چاپ سنگی). بی تا، بی نا.

بابازاده، شهلا. تاریخ چاپ در ایران. تهران: طهوری، ۱۳۷۸.

بلوکباشی، علی. «در فرهنگ خود زیستن و به فرهنگ های دیگر نگرستن». در: کلک، ش ۷ (مهر ۱۳۶۹).

بهنام، جمشید. ایرانیان و اندیشه تجدید. تهران: فرزانه روز، ۱۳۷۵.

حسینی، عباس. بچه خانی زمینه ای برای آشنایی بیشتر دیداری و شنیداری عامه مردم با فرهنگ عامیانه ایرانی (پایان نامه کارشناسی ارشد نقاشی، با راهنمایی سید حسن شهرستانی و کامران فانی). تهران: دانشگاه هنر، شهریور ۱۳۸۷ (منتشر نشده).

خوانساری، آقا جمال. کثومنه (چاپ سنگی). تهران: کارخانه کربلانی محمدحسین، ۱۲۹۵ ق.

روزنامه دولت علیه ایران. ج ۲، ش ۵۷۵ (پنجشنبه ۱۵ ربیع الثانی ۱۳۸۲ ق).

رینگر، مونیکا م. آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار. ترجمه مهدی حقیقت خواه. تهران: ققنوس، ۱۳۸۱.

قائمیان، حسن. نوشته های برکنده صادق هدایت. تهران: جامه داران، ۱۳۸۳.

مارزولف، اولریش. طبقه بندی قصه های عامیانه. ترجمه کیکاووس جهانداری. تهران: سروش، ۱۳۷۶.

محبوب، محمدجعفر. «ادبیات عامیانه ایران». در: مجموعه مقالات درباره

افسانه ها و آداب و رسوم مردم ایران. به کوشش حسن ذوالفقاری. تهران: چشمه، ۱۳۸۲.

محمدی، محمدهادی و زهره قایینی. تاریخ ادبیات کودکان. تهران: بنیاد پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان ایران و چیستا، ۱۳۷۹.

ناشناس. معراج نامه (چاپ سنگی). بی جا: بی نا، ۱۲۶۸ ق.

هدایت، صادق. نیرنگستان. تهران: جاویدان، ۲۵۳۶.

سخن. دوره ۳، ش ۶ و ۷ (آذر و دی ۱۳۲۵).

سلطانی، محمدعلی. «گزارشی از عقاید النساء». در: آیین پژوهش، سال ۱۰، ش ۵۵ و ۵۶ (فروردین و تیر ۱۳۸۷).

عنصری، جابر. «حسین کرد شبستری». در: صنعت چاپ، سال ۱۴، ش ۱۵۵ (آبان ۱۳۷۴)، ۶۴-۶۵.

کاشفی خوانساری، سیدعلی. «بچه خوانی های قرن سیزدهم». در: پژوهش نامه ادبیات کودک و نوجوان، ش ۲۵ (تابستان ۱۳۸۰).

ناشناس. حسین کرد (چاپ سنگی). به اهتمام سید ابوالقاسم و میرزا ابوالحسن. بی جا: بی نا، بی تا.

ناشناس. قهرمان (چاپ سنگی). تهران: کارخانه محمد ابراهیم شیرازی، ۱۲۸۱ ق.

نجفی، ابوالحسن. فرهنگ فارسی عامیانه. تهران: نیلوفر، ۱۳۷۸.

نفیسی، سعید. «صنعت چاپ مصور در ایران». در: پیام نو، دوره ۲، ش ۵ (فروردین ۱۳۲۵).

Diba, Leyla S. and Maryam Ekhtiar (eds.). *Royal Persian Paintings, the Qajar Epoch 1785-1925*. New York: Brooklyn Museum of Art, 1998.

Marzolph, Ulrich. *Narrative Illustration in Persian Lithographed Books*. Leiden, Boston, and Koln: Brill, 2001.

پی نوشت ها:

۱. پژوهش حاضر خلاصه ای است از پایان نامه تحصیلی نگارنده با این مشخصات:

عباس حسینی. بچه خانی زمینه ای برای آشنایی بیشتر دیداری و شنیداری عامه مردم با فرهنگ عامیانه ایرانی (پایان نامه کارشناسی ارشد نقاشی، با راهنمایی دکتر سید حسن شهرستانی و استاد کامران فانی). تهران: دانشگاه هنر، شهریور ۱۳۸۷ (منتشر نشده). از استادان ارجمند آقای دکتر سید حسن شهرستانی و استاد کامران فانی بابت راهنمایی شان و نیز آقای اولریش مارزولف و بنیاد پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان ایران بابت همراهی و همکاری شان سپاس گزاری می کنم.

۲. جمشید بهنام، ایران و اندیشه تجدید، ۲۳.

۳. برای اطلاع بیشتر از تاریخ چاپ در ایران، نک: شهلا بابازاده، تاریخ چاپ در ایران؛ عباس حسینی، بچه خانی زمینه ای برای

آشنایی بیشتر دیداری و شنیداری عامه مردم با فرهنگ عامیانه
ایرانی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد نقاشی)؛
Marzolph, *Narrative Illustration in Persian*
Lithographed Books.

۴. عبدالوهاب اصفهانی (ف ۱۲۴۴ق)، ملقب به معتمدالدوله و متخلص
به نشاط، از فاضلان و شاعران و خوشنویسان قرن سیزدهم و از
مقربان دربار فتح‌علی‌شاه قاجار است.

۵. محمدجعفر محجوب، «مطالعه در داستان‌های عامیانه فارسی»، ۷۹.

۶. محمدجعفر محجوب، نقل شده در: علی بلوک‌باشی، «در فرهنگ خود
زیستن و به فرهنگ‌های دیگر نگریستن»، ۵۳؛ نیز محمدجعفر
محجوب، *ادبیات عامیانه ایران، مجموعه مقالات درباره افسانه‌ها و*
آداب و رسوم مردم ایران.

۷. نادر ابراهیمی، *مقدمه‌ای بر مصورسازی کتاب کودکان*، ۴۷.

8. Marzolph, *Narrative Illustration in Persian*
Lithographed Books, 4;

محمدی و قایینی، *تاریخ ادبیات کودکان*، ۳: ۴۵؛ سیدعلی کاشفی
خوانساری، «بچه‌خوانی‌های قرن سیزدهم»، ۸۴؛ مریم پایی،
«بچه‌خوانی‌ها».

۹. کاشفی خوانساری، «بچه‌خوانی‌های قرن سیزدهم»، ۸۴.

۱۰. در بخش کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه ملی ایران، برخی از
کتاب‌های بچه‌خوانی که در فهرست حاج موسی آمده است
وجود ندارد؛ مانند *ناز و نیاز*، *رعنا و زیبا*، *نصاب ترکی*، *احمد*
جولا. در مقاله حاضر، در خصوص کتاب *ناز و نیاز* از تصاویری
استفاده شده است که آقای اولریش مارزولف از کتابخانه برلین در
اختیار نگارنده قرار دادند. در خصوص کتاب *رعنا و زیبا* هم از
تصاویر و نسخه فتوکپی موجود در بنیاد پژوهشی تاریخ ادبیات
کودکان ایران استفاده شد.

11. Marzolph, *Narrative Illustration in Persian*
Lithographed Books, 269.

۱۲. صادق هدایت، *نیرنگستان*، ۱۸.

